

Дмитрієва Тіна Важевна.,

здобувачка 3-го року навчання,

третього (освітньо-наукового) рівня вищої

освіти, спеціальності 032 Історія та археологія

кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Богдашина Олена Миколаївна

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У СПОГАДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКА Б. П. ЗАЙЦЕВА

У статті розглядаються спогади вченого, які містять цікаві та важливі матеріали про події Другої світової війни. Спогади Б. П. Зайцева позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника. Новизна дослідження полягає у аналізі рефлексій історика про Другу світову війну. Наукова спадщина вченого містить досить багато матеріалу, що потребує ґрунтовного вивчення. Врахування внеску історика сприятиме успішному вивченню та популяризації історії про Другу світову війну.

Ключові слова: Борис Петрович Зайцев, історик, Друга світова війна, наукова творчість, спогади, рефлексія.

Постановка проблеми. Український історик, джерелознавець, дослідник, краєзнавець, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Б. П. Зайцев зробив вагомий внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, вважається основоположником емблематики в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Питання життя та наукової діяльності Б. П. Зайцева висвітлено насамперед в публікаціях М. З. Бердути, С. І. Посохова, С. М. Куделка, О. Г. Павлової [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 11]. Але спогади вченого, які містять цікаві та важливі матеріали, в т.ч. про події 1941-1945 рр., потребують подальшого вивчення.

Метою даної публікації є аналіз рефлексій історика про Другу світову війну.

Викладення основного матеріалу. Борис Петрович Зайцев (1927–2014) народився в с. Оленівські Кар'єри, (нині м. Докучаєвськ Донецької області).

Друга світова війна стала катастрофою в історії людства та трагедією народів. Історична пам'ять про війну, залишається чинником, який суттєво впливає на наше сьогодення. Друга світова війна для харківського історика Б. П. Зайцева була особистою травмою, яка пов'язана з конкретними іменами й долями близьких людей.

Спогади Б. П. Зайцева позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника.

На початку війни родина вченого мешкала в м. Сталіно (нині м. Донецьк). У 1941 р. батько був відряджений до м. Часів Яр (нині Бахмутській район Донецької області), де працював начальником залізничного цеху вогнетривкого заводу [4, с. 218–219].

Тому дитинство майбутнього історика швидко закінчилось у 14 років.

Потрібно було пристосовуватися до змін, які вносила війна, з'являлись нові обов'язки. Про це свідчать його слова: «Щодня вставав дуже рано і йшов займати чергу за хлібом. Це був мій обов'язок» [4, с. 219]. 31 серпня 1941 р. родина уперше зіткнулася з «порохом війни» [8]. Німецькі бомбардувальники скинули бомбу, яка потрапила у будинок, де мешкала сім'я. Б. П. Зайцев згадував про цю трагедію так: «Бабуся, яка на той час сиділа на ганку, загинула під руїнами. Мати була вражена дрібними уламками, які ще довго давалися взнаки. Мені з сестрою „пощастило“. До нашої спальні потрапила частина вибухової хвилі, яка зруйнувала лише стелю у спальні. Я був їм так притиснутий, що не міг поворухнути жодним суглобом» [3, с. 80]. Із бабусею сім'я так і не змогла попрощатися. Після війни родині Зайцевих так і не вдалося встановити місце її поховання. Ця трагедія залишила великий слід на розвиток особистості вченого, оскільки в його спогадах назавжди залишилась подія, яка позбавила життя його рідної людини. Також сліди опіку на обличчі та рани на тілі дійсно ще довго нагадували про цей жахливий день. Мати вченого з цього часу почала страждати на психологічні розлади.

Радянські вчені замовчували бомбардування міста Сталіно: «Бомбардування м. Сталіно 31 серпня 1941 року, як мені стало відомо пізніше, не знайшла відображення в жодній публікації. І цілком зрозуміло. Для того часу це була звичайна подія» [4, с. 222]. Описуючи той день, Б. П. Зайцев наголошує, що скинуті німецькими літаками кілька авіаційних бомб призвели до численних руйнувань та багатьох жертв: «Вибух авіамбомби був такий потужний, що вибуховою хвилею частини людських тіл було закинуто на сусідні вулиці. За цією бомбою було скинуто 50-ти кілограмову, яка потрапила до нашого будинку» [4, с. 221].

Також цей напад показав халатність протиповітряної оборони міста. Мовчали підрозділи повітряного спостереження, попередження і зв'язку, мовчала повітряна тривога. Б. П. Зайцев згадує: «На жаль, і 31 серпня, під час нальоту ворожих літаків на місто, служба повітряного спостереження не сповістила заздалегідь населення про наближення ворожих бомбардувальників»

[4, с. 220].

З жовтня 1941 р. по жовтень 1943 р., родина перебувала в евакуації. В ці роки Борис Петрович починає вчитися у 7 класі залізничної школи. В школі починає працювати вчителем і мати вченого. Завдяки тому, що тато працював на заводі оборонної промисловості, родині вдалось евакуюватись до станції Ленінабад Таджикицької РСР (нині м. Худжанд Таджикистану) [8].

Зв'язок із м. Часів Яр, м. Сталіно безперечно відбилися на сприйнятті Б. П. Зайцева рідної землі Донбасу як невід'ємної частини України. Зі звільненням Донбасу від окупантів у вересні 1943 р. сім'я почала готуватися до від'їзду на Батьківщину. На початку листопада 1943 р. родина повернулася до с. Оленівські кар'єри. Мешкали у будинку сестри батька. Сам Б. П. Зайцев продовжив навчання «у 8-му класі Оленівської середньої школи № 1, який закінчив у червні 1944 року. Тут же почав навчатися і у 9 класі» [4, с. 223].

Однак, вже на початку грудня 1944 р. 17-тирічний юнак прямо зі шкільної лави був мобілізований до Радянської армії. В останні місяці Другої світової війни та у післявоєнні роки він проходив війську службу у 36-ій окремій зенітно-артилерійській бригаді протиповітряної оборони СРСР рядовим солдатом, а потім сержантом-командиром далекомірного відділення приладового взводу зенітно-артилерійської батареї [4, с. 223].

У споминах про службу Б. П. Зайцев згадує: «Призовники усі були з України. Нас, півтисячі юнаків, привезли до Підмосков'я, поставили усіх в ряд і, що служба буде проходити у 36-ій окремій зенітно-артилерійській бригаді протиповітряної оборони СРСР. Бригада налічувала 25 батарей. При розподілі по батареям, важливим питанням була наявність освіти у бійця. 10 класів - не закінчив жоден, 9 - ні одного, 8 класів - 5 хлопців, і я у тому числі. Отакі от бійці, вчорашні школярі, мали рятувати країну від фашистських нелюдів нарівні з досвідченими чоловіками. Назначили нас п'ятьох українців у батарею №22. На батареї я служив рядовим солдатом. У батареї було два зенітних знаряддя, прибор керування зенітним артилерійським вогнем, далекомір та відділення повітряної розвідки. Мене призначили на далекомір. Обслуговувало

далекомір трое: наводчик, стереоскопіст та командир далекомірного відділення. Стереоскопіст визначав висоту та дальність літака, ці дані миттєво передавалися на прилад управління артилерійським зенітним вогнем. З цього приладу в свою чергу дані передавалися на гармату. У головки снаряду були поділочки з позначкою на якій висоті снаряд повинен вибухнути. Я добре пам'ятаю, як під градом осколків від бомб та снарядів ми, повзучи, постачали снаряди вагою 16 кг до гармати. Ми, зенітники, відбивали нальоти ворожої авіації. Ми і гадки не мали, що зможемо вижити. На батареї дим, від вибухів бомб і снарядів люди глухнули, сліпли, хотілося пити, але відійти не можна було ні на мить. Бо така помилка коштувала б життя побратимам... І не розумію, як у такому непроглядному пеклі нам вдалося вижити...» [8].

Після демобілізації Б. П. Зайцев, переїхав до м. Яма (нині м. Сіверськ, у Бахмутському районі Донецької області), де продовжив навчання у 10-му класі місцевої школи: «З квітня по червень 1951 року навчався в 10-му класі Ямської вечірньої школи робочої молоді. Попередньо, авжеж, була серйозна розмова з директором школи. Адже я не мав документа про закінчення 9-го класу, і він формально не мав права зараховувати мене до 10-го класу», – ділиться спогадами Борис Петрович [4, с. 224]. У цьому ж році він закінчив 10-й клас вечірньої школи робочої молоді і вступив на перший курс історичного факультету Харківського державного університету. З тих пір життя і трудова діяльність Бориса Петровича Зайцева були тісно пов'язані з історичним факультетом Харківського університету імені В. Н. Каразіна.

Висновки. Підсумовуючи аналіз рефлексій історика про Другу світову війну, можна стверджувати, що події 1941-1945 років для харківського історика Б. П. Зайцева була особистою травмою, яка пов'язана з конкретними іменами й долями близьких людей. Спогади Б. П. Зайцева слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів про події Другої світової війни, а, найголовніше, дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника. Б. П. Зайцев відзначений державними нагородами: орденом «За мужність» III ступеню і 10 медалями, у

тому числі «За перемогою над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», Знак «Фронтовик 1941-1945 років».

Джерела і література:

1. Бердута М. З., Куделко С. М., Ручинская О. А. Университет: жизнь и судьба: [Об историках Б. К. Мигале, В. И. Кадееве, Б. П. Зайцеве]. *UNIVERSITATES*. 2007. Вип. 2. С. 48–53, фото.
2. Борис Петрович Зайцев (к 80-летию со дня рождения): Библиограф. указ. / Сост.: В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая; Науч. ред.: С. М. Куделко; Библиогр. ред.: Ю. Ю. Полякова. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 49 с.
3. Борис Петрович Зайцев: спогади і бібліографія / укл.: проф. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. 140 с.
4. Зайцев Б. П. Незабываемое. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 9. С. 218–228.
5. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905-2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 284 с.
6. Павлова О. Зайцев Борис Петрович (К 80-летию со дня рождения). *Харківський архівіст*. 2007. Вип. 3. С. 105–111.
7. Зайцев Б. П., Посохов С. І. Память о войне в документах. *UNIVERSITATES*. 2001. Вип. 3. С. 48–59.
8. Правда рядового солдата. Велика Вітчизняна. Б. П. Зайцев: «Війна. Як усе було...». *Харківський університет*. 2014. 19 лютого. URL: http://gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1155:2014-02-19-21-21-34&catid=84:2014-02-19-20-14-57&Itemid=1180 (дата звернення: 18.03.2023).
9. Смеречанська О. Історична пам'ять про Другу світову війну та формування української ідентичності у сучасній Україні. *Наукові записки* [Національного

університету Острозька академія]. *Серія: Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 191–201.

10. Університет в окупованому Харкові (жовтень 1941 р. – серпень 1943 р.) / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // *UNIVERSITATES*. 1999-2000. Вип. 1. С. 54–62.
11. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

Dmitrieva Tina Vazhevna.

The Second World War in the memories of Kharkiv historian B. P. Zaitsev

The article examines the scientist's memoirs, which contain interesting and important materials about the events of the Second world war. The memoirs of B. P. Zaitsev are characterized by a high level of informativeness. However, they are valuable not only because they serve as confirmation, clarification and addition of facts known to modern Ukrainian historiography, but most importantly, because they make it possible to observe the events of that time through the eyes of an active participant. The novelty of the research lies in the analysis of the historian's reflections on the Second world war. The scientific heritage of the scientist contains quite a lot of material that needs thorough study. Taking into account the contribution of the historian will contribute to the successful study and popularization of the history of the Second world war.

Key words: Boris Petrovich Zaitsev, historian, Second world war, scientific work, memories, reflection.